

1867 SZIMBOLIKUS VILÁGA

SYMBOLIC WORLD OF THE AUSTRO–HUNGARIAN COMPROMISE

Cieger András

PhD, tudományos főmunkatárs, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet
cieger.andras@btk.mta.hu

Kulcsszavak: szimbolikus politika, legitimáció, lojalitás, állami reprezentáció, Ferenc József

Keywords: symbolic politics, legitimacy, loyalty, state representation, Franz Joseph

Miért fontos, hogy egy politikai rendszer jelen legyen állampolgárai tudatában? Milyen célokat szolgálhat az államok, birodalmak önreprezentációja? És milyen következményekkel járhat, ha az emberekben nem alakul ki valamiféle kötődés a tőlük sokszor távol és bonyolult működő, ám életüket befolyásoló politikai intézmények iránt?

SZIMBOLIKUS LEGITIMÁCIÓ

Máig ható, nehezen megválaszolható kérdések ezek. Mindazonáltal a társadalomtudományok már meglehetősen régen felfigyeltek a hatalmi szimbólumok jelentőségére. Ennek nyomán lassanként a nemzetközi történettudományi kutatásokba is begyűrűzött az érdeklődés a – korábban csak az ősi társadalmak és régebbi történeti korok kapcsán tanulmányozott – szimbólumok iránt. A szimbólumok és rítusok működését immár a modern politika és az új politizálási technikák kialakulása kapcsán kezdték el vizsgálni. A politika világának folyamatos átalakulásában ugyanis a hosszú 19. századnak kitüntetett szerep jutott. Ezen évszázadot rendszerint a nemzeti ébredések és a párhuzamos nemzetépítések koraként szokás jellemezni, de egyúttal a liberalizmus korszakaként is, amely hol forradalmak révén, hol apró lépésekkel, de számos országban elhozta a jogegyenlőséget, és egyre több embert vont be a politika világába, és mindezt részben a polgári nyilvánosság új fórumain tette. Éppen ezért a tömegek és a tömegsajtó korszaka is ekkor vette kezdetét. Természetesen a birodalmak kora is ez, a nagyhatalmak látványos létrejöttével és világméretű konfliktusaival.

A sor minden bizonnyal még folytatható lenne a politika világát érintő egyéb változásokkal. Az itt felsorolt különféle folyamatok azonban abban minden bi-

zonnal közösek, hogy fokozott szerep jutott bennük a szimbolikus politizálásnak, hiszen az újonnan létrejött nemzetek, államok, birodalmak vagy éppen a különállásukat hangsúlyozni kívánó hagyományos közösségek, a hatalmukat a változások közepe té is megőrizni akaró régi dinasztiai egyaránt szükségét érezték, hogy jelképek útján is tudassák létüket, szándékaikat a külvilággal, ehhez pedig változatos eszközöket és csatornákat vettek igénybe. A politikai szimbólumok tehát nem pusztán egy politikai döntést vagy cselekvést körbeölelő színes máz látványos alkotóelemei (használatuk nem egyszerű kommunikációs fogás), hanem identitást megalapozó vagy azt megerősítő, ezáltal legitimitást biztosító jelképek és eljárások, amelyek növelhették a hatalmi intézményekbe, a vezetőkbe vetett társadalmi bizalmat, kifejezhették az integrációt, erősíthették a társadalmi kohéziót, de ugyanúgy szolgálhatták az elkülönülést, jelezhették az elhatárolódást. „Nem létezik kormányzat szertartások és rítusok nélkül, bármilyen távol helyezkedjenek is el mindattól, ami mágikusnak és misztikusnak nevezhető. Kormányzási aktust nem lehet létrehozni olyan történetek, jelek és szimbólumok nélkül, amelyek ezer ki nem mondott módon jelzik és erősítik a kormányzat legitimitását” (Mazzoleni, 2006).

Mindezek tudatában mit mondhatunk szűkebb témánk, az 1867-es kiegyezéssel létrejött új politikai konstrukció, a dualizmus és az Osztrák–Magyar Monarchia szimbólumokon keresztül megvalósuló önreprezentációjáról? Törekedtek-e egyáltalán, és ha igen, miként, a hatalomra került elitek, hogy megjelenítsék valamiképp e politikai rendszert a birodalom lakói előtt? A birodalmi integráció és a patriotizmus működését, illetve mindennek a szimbolikus vonatkozásait az osztrák örökös tartományok kapcsán már többen vizsgálták, ám a Magyar Királyságot illetően még csak alig.

A DUALISTA ÁLLAM VIZUÁLIS REPREZENTÁCIÓJA

Mint ismeretes, az új államalakulat felségjelvényét, a Monarchia közjogilag pontos címerét csak 1915-re sikerült megalkotni. Az 1868-ban hivatalosan elrendelt Osztrák–Magyar Monarchia elnevezés ellenére pedig az „Ausztia” megnevezés is sokáig tartotta magát (például a térképeken). A Monarchia kereskedelmi hajóin ugyan együttesen szerepeltették a két birodalomfél nemzeti színeit, ám a közös hadiflotta nem cserélte le korábbi zászlóit a közjogi átalakulás után sem. Nem volt közös himnusz és a kiegyezéshez kötődő hivatalos összbirodalmi ünnepnapot sem állapítottak meg. A birodalom mindkét felében azonos fizetőeszköz, a kétnyelvű papírpénz azonban a mindennapokban utalhatott az összetartozásra. Itt említendő meg, hogy a kiegyezéssel nem ment végbe a birodalom népeinek jogi integrációja, ugyanis nem jött létre közös állampolgárság, továbbá nem sikerült megnyugtatóan rendezni Bosznia-Hercegovina lakóinak közjogi státusát

sem: létrehozták számukra a tartományi illetőséget, amúgy azonban külföldinek számítottak a Monarchiában (Szabó, 2011).

Amikor a Monarchiáról készült legújabb angolszász monográfiák a monarchia-tudat fokozatos kiformalódása mellett érvelnek, rendszerint a közös bürokráciát és a hadsereget, illetve a Kronprinzenwerk tiszteletre méltó vállalkozását említik példaként (Deak, 2015; Judson, 2016). Ami a Rudolf trónörökös kezdeményezésére létrejött *Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képben* című könyvsorozatot illeti, az valóban azzal a szándékkal jelent meg, hogy elmélyítse a Monarchia népeinek összetartozását és a nemzetek feletti birodalmi hazafiság tudatát. A huszonegy kötetes, gazdagon illusztrált tekintélyes méretű könyvsorozat azonban inkább lett maga is egy emlékmű, mint „valódi népkönyv”. Nem övezte egyöntetű egyetértés már a vállalkozás alapkoncepcióját sem, a századfordulóra pedig jelentősen visszaesett a magyar nyelvű kötetek példányszáma is.

Az új politikai berendezkedést jelképező hatalmi intézmények központja továbbra is döntően Bécsben volt, még hozzá rendszerint a korábban is kormányzati célokra használt császári épületekben, a változás tehát legfeljebb a feliratokban volt észrevehető. Budapesten azonban még ennyire sem hagyott nyomot a dualista berendezkedés: talán csak az Osztrák–Magyar Bank új épülete említhető. Sőt, a Béccsel azonos közjogi rangra emelkedő székesfőváros a századfordulón éppen a nemzetállami reprezentáció kialakításán fáradozott az országgyűlés monumentális palotájának és több honi minisztérium új épületének a felhúzásával.

Ellenben a közös hadsereg nagyon is jelen volt az állampolgárok életében, szinte egyedülként a Monarchia intézményei közül. Nem véletlen, hogy épp ez a szervezet került a szimbolikus politikai csatározások ossztüzébe. Miközben az uralkodó nemzetek feletti, a dinasztiahoz hű és az összbirodalom védelmét szolgáló testületként tekintett rá, a magyar ellenzék a paritás elvét hangoztatva annak nemzeti jellegét kívánta erősíteni a Magyar Királyság területén (lásd például a tiszti vizsga nyelve és a kardbojt színe körüli vitákat). Felfokozott politikai időszakokban pedig több incidensre is sor került a közös hadsereg tisztjei és az ellenzéki érzelmű polgárság között például egy-egy koszorúzás vagy a császári himnusz eljátszása kapcsán. Mindez jól érzékelhető módon kihatott arra, hogy e közös intézményt sokan idegen, osztrák abszolutista hajlamú testületnek lássák: „Nem vesszük le a kalapot, kedves osztrák katonai ármádia” – írta például Ady Endre is egy botrány kapcsán.

A Monarchia önreprezentációja kapcsán a világhiállításokon való részvételről is érdemes szólnunk. Ha jobban megvizsgáljuk a kiállítások történetét, akkor abban inkább az elkülönülés szándéka, Ausztria és Magyarország önállóságának hangsúlyozása érhető tetten. A kiegyezést követően lényegében csak 1878-ban állított ki a Monarchia mindkét fele közös, egy minden nemzeti jelleget nélkülöző, neoreneszánsz csarnokban. 1873-ban viszont a bécsi világhiállítást Ausztria önállóan rendezte, ahová Magyarországot a többi külföldi állammal együtt hív-

ták meg. Az 1900-as párizsi kiállítást pedig Magyarország a nemzeti különállás („erős faji jelleg”) és az önálló magyar állam reprezentációjára használta fel, az ezeréves múltat hangsúlyozó történeti tárlat az európai nagyhatalmi legitimáció igényét fejezte ki. Érdekesség még, hogy a kiegyezés közelgő 50. évfordulója kapcsán megfogalmazódott egy magyar viláckiállítás terve is 1917-re, amely ugyan csak az önálló államiságot, valamint az ország kulturális és gazdasági fejlettségét hirdette volna, de paradox módon a társadalom számára „bizonyíthatná azt is, hogy helyes úton járunk, és hogy nem volna célszerű a közjogi alapot mint valami ruhadarabot máról holnapra ötletszerűleg kicserélni” (Székely, 2012).

TUDOMÁNYOS ÉS MŰVÉSZI REPREZENTÁCIÓ

Tudvalévő, hogy a kiegyezési törvények szövege is helyenként eltérő volt, a politika pedig esetenként átértelmezte az 1867-ben megalkotott paragrafusokat. Mindez hosszú vitákra adott okot a magyar és osztrák jogtudósok között a kiegyezés „helyes” értelmezéséről, ám konszenzus nem alakult ki. Miközben az osztrák jogászképzésnek része volt a Monarchia közjogának tanulmányozása, addig magyar oldalon ezt sokáig teljesen mellőzték. 1913-ban Eöttevényi Nagy Olivér volt az első, aki magyar nyelvű tankönyvet írt a kérdésről, sőt kezdeményezte, hogy az osztrák közjog kapjon helyet a magyar jogi oktatásban is. Akciója azonban jellemző módon függetlenségi indíttatású volt: „Ausztia ellen sem hadakozhatunk az ő viszonyaik ismerete nélkül...” (Eöttevényi, 1913). A közös intézmények szolgálatában álló Thallóczy Lajos viszont gyakorlati megfontolásból szánta rá magát egy kézikönyv elkészítésére. A közjogi rendszer bonyolult működését látva, mindennapos használatra szánt, közérthető útmutatót írt osztrák és magyar közösügyi hivatalnokoknak, hogy könnyebben eligazodjanak munkájuk során, de tankönyve kézirat formában maradt (Somogyi, 2010).

Hasonló felismerés vezette azokat a magyar kormánypolitikásokat is, akik Mikszáth Kálmánt kérték fel a századfordulón egy közjogi regény megírására, hogy az olvasók jobban megérthessék a kiegyezés államjogi rendszerét. Az írónak azonban beletört a bicskája a feladatba: haláláig mindössze három rövid fejezet készült el *Az amerikai menyecske* című művéből, amelyet a rendszer összeomlásának hónapjaiban végül fia fejezett be. Az integráció megjelenítése szempontjából talán a legsikeresebb irodalmi vállalkozásnak Jókai Mór *A jövő század regénye* című munkáját tekinthetjük, amely „úgy alkot újra egy Habsburg-mítoszt, hogy ezt egy magyar nemzeti perspektívával kapcsolja össze” (Szilágyi, 2013). Az 1872-ben megjelent utópikus műben az immár Buda központtal működő kettős monarchia uralkodója Habsburg Árpád, óramű pontossággal üzemelő parlamentjében pedig minden itt élő etnikum saját nyelvén szólalhat fel a tökéletes egyenjogúság értelmében.

A képzőművészek – szemben 1848–1849 szimbólumaival – igencsak ritkán választották alkotásaik témájaként a kiegyezést vagy az osztrák–magyar együttélést. Rendszerint az uralkodópár és a koronázás helyettesítette a közjogi megegyezés ábrázolását. Ennek legfőbb oka minden bizonnyal az, hogy a bonyolult és hosszadalmas tárgyalásokon kiformalódó jogi és politikai egyezség meglehetősen nehezen ragadható meg vizuálisan. A művészek ezért igyekeztek például Deák Ferenc ábrázolásához kötni a kompromisszumot, illetve valamilyen allegóriában utalni a megbékélés magasztos értékére. Erre láthatunk kísérletet a Nemzeti Múzeum lépcsőházában (1875, Than Mór), Deák Ferenc mauzóleumában (1887, Székely Bertalan) és a sokat bírált Deák-szobor talapzatán a mai Széchenyi téren Budapesten (1887, Huszár Adolf), de említhetjük Szárnovszky Ferenc soha el nem készült kiegyezés allegóriáját (1896) is. Általában a kézfogás motívum és/vagy két hasonló korú fiatal emberalak igyekszik megjeleníteni az osztrák–magyar kiegyezést. Közös bennük, hogy egyik említett ábrázolás sem kapott a közönség számára könnyen értelmezhető és jól látható központi helyet az alkotásokon. A kiegyezés eszmeiségét, az államközösségi integrációt egyértelműen kifejező további művészi alkotásokat nem is nagyon tudnánk sorolni. Rejtett módon persze a megbékélés, az osztrák–magyar együttélés gondolata más művekben is felbukkant: ilyenként szokás említeni Liszt *Koronázási miséjét* vagy a Jókai és Johann Strauss együttműködéséből született *A cigánybáró* című operettet (Csáky, 1999), ám kérdéses, hogy a közvetett politikai üzenet mennyire tudatosult a közönség fejében.

Ausztriában sem akarták különösebben megörökíteni az elvben paritáson nyugvó kiegyezési konstrukciót, sokkal inkább a birodalmi egységállam eszméjét kívánták erősíteni a köztéri alkotásokkal (Krasa-Florian, 2007).

A korban népszerű politikai karikatúrák már a kezdet kezdetén lyukas hordóként ábrázolták a közös pénzügyeket, amelyből pazarlóan folyik el a pénz az újonnan létrejött intézményekre és a bürokráciára. A Monarchiát összefűző közös ügyeket pedig két egyformán lyukas cipőjű ember egymás mellé állításával jellemezték. A kiegyezésbe vetett bizalmat sugalló összeölelkező fiatal pár képét a századfordulóra felváltotta az Ausztriát és Magyarországot összeférhetetlen házastársakként ábrázoló rajz, sőt egy osztrák élclap már Káin és Ábel alakjával írta le a birodalom két felének viszonyát (Buzinkay, 2004).

FERENC JÓZSEF MINT JELKÉP

A politikai integrációt legfőképp a dinasztia és annak feje, Ferenc József jelenítette meg a birodalom népei számára. Láthatták őt olcsó képeslapokon, pénzekon és szobrokon, nevével találkozhattak a tankönyvekben, illetve például utca- és emléktáblákon. Valójában a hosszú kiegyezési tárgyalások sikeres lezárását is az

1867. júniusi koronázás tudatosította leginkább a széles tömegekben. Csakhogy a kutatások azt jelzik, hogy az uralkodó iránti lojalitás még a kiegyezés után is hosszú ideig mesterségesen fenntartott és táplált volt, a kedvező uralkodói imázs kialakításáért az udvarnak sok tennivalója akadt. Ilyen gesztus volt például a koronázási ajándék uralkodói felajánlása a '48-as honvédek segélyezésére, de szintén ezt szolgálta a kiegyezés körüli években Erzsébet királyné tudatos előtérbe állítása. Az „ösbűnt” nem lehetett végleg kitörölni az emberek emlékezetéből, hiszen Ferenc József trónra lépése egybeesett a magyar forradalom és szabadságharc eseményeivel, bár a dinasztia és 1848 kultuszának összebékítésére is történtek kísérletek. Ferenc József uralkodásának 50. évfordulóján, 1898-ban például törvényileg tették ünnepnappá Magyarországon április 11-et, a 48-as törvények uralkodói szentesítésének napját (Hanák, 1988).

A fennálló politikai rendszert erősítő új közösségképző szimbólumok megalkotására a mindenkori kormányzat sikertelenül tett kísérletet (például április 11. ünnepzése hamar elhalványult), a nemzet által őrzött jelképekkel viszont az 1867-es kiegyezés írott és íratlan szabályai miatt nem azonosulhatott. Ebből a szempontból beszédes Liszt Ferenc esete, aki az Operaház megnyitása alkalmából dicsőítő dalt alkotott az építkezést anyagilag is támogató király tiszteletére. Királyhimnuszához azonban egy ismert kuruc dal motívumait használta fel, ugyanis tudatosan törekedett arra, hogy zeneileg összebékítse a királyhűséget a magyarság dicső és küzdelmes történelmi múltjával. Művét azonban a kormánypárt elnöke és az Operaház intendánsa, Podmaniczky Frigyes nem engedte bemutatni annak „forradalmi” felhangjai miatt. Másfelől viszont rendre kifulladások a kezdeményezések, amelyek egy magyar királyhymnus megalkotását célozták, leváltandó a „legsomorúbb nótát”, a *Gotterhaltét*. Dalegyleti felhívásokra ugyan számos vers és dallam született (esetenként még ismert szerzőktől is, mint például Jókai és Erkel Ferenc) a király dicséretére, de közülük egy sem tudott közkedveltté válni, így a császári és királyi intézmények képviselői részvételével megtartott ceremóniák zenei koreográfiáját nem sikerült újraalkotni (Ábrányi, 1892).

Hasonló ellenérzés tapadt a fekete-sárga színhez: „Nekünk a fekete gyász, nekünk a sárga epe. Szemfedője hazánknak a fekete, a sárga rabsága nemzetünknek” – írta például a *Budapesti Hírlap* 1892-ben. Az ellenzék ennek megfelelően gyakran kifogásolta e színek szerepeltetését a hazai hivatalos ünnepeken, illetve *schwarzgelb* zászló használatát a Budavári Királyi Palota oromzatán. Mivel azonban e színek az uralkodó személyét jelképezték, így kénytelen-kelletlen beletörődtek látványába. Mindazonáltal a magyar közjogi gondolkodás élesen elválasztotta egymástól a császári és királyi funkciókat (jóllehet, azok Ferenc József személyében egyesültek), ezért ragaszkodott az önálló magyar udvartartás és rezidencia fenntartásához és reprezentatív bővítéséhez (lásd a gödöllői kastély és a budavári palota átépítését).

Tagadhatatlan, hogy a 20. század elejére lezajlik a Ferenc József-kép átalakulása. A családi tragédiától sújtott idő, mégis sokat dolgozó király iránti rokonszenv nem azonosítható azonban a rendszer iránti érzelmi elköteleződéssel. Igaz, találunk arra is példát, hogy a parasztházak szobafalán Ferenc József és Kossuth képe egymás mellett függött, de hogy mit is fejezhetett ki e jelenség, azt jól megvilágítja a néprajzosok által gyűjtött mondás: „Mehalt Ferenc József, oda a boldogság, meghalt Kossuth Lajos, oda az igazság!” (Landgraf, 2005). Azaz, a királyt a letűnt jólét és biztonság jelképének, míg Kossuthot az elveszett törvényesség és szabadság szószólójának tekintették. E mondatban tehát a paternalista gondoskodás és a nemzeti érdekek értékrendszere került egymás mellé.

A birodalom másik felével kapcsolatban pedig az újabb esettanulmányok arra szolgáltatnak bizonyítékokat, hogy miközben a nemzetek feletti intézmények (például a közös hadsereg, a birodalmi bürokrácia, a katolikus egyház) átpolitizálódtak a századfordulóra, és egyre kevésbé voltak képesek erősíteni az állampatrióta értékrendet, addig az uralkodó szerepe fokozatosan megváltozott: a depolitizálódó, folklorizálódó és egyre inkább vallásos köntösbe öltöztetett Ferenc József szinte egyedülként testesítette meg ezt az eszményt. Az iránta érzett dinasztikus hűség azonban minden további nélkül összefért egy szűkebb földrajzi területre vonatkozó erős hazafisággal (tartományi/etnikai nacionalizmussal) és a birodalom más népeivel szembeni nyílt ellenérzéssel (Unowsky, 2005; Cole–Unowsky, 2007).

ÖSSZEĞZÉS

Rövid áttekintésünket ekképp összegezhetjük: kétségtelen, hogy a kulturális és gazdasági kölcsönhatások több „monarchikumot” is kitermeltek (ilyen volt például a magaskultúrában a térségre jellemző építészeti formanyelv vagy a művészi problémalátás rokonsága), a birodalom egészét átfogó összetartozástudat azonban nem alakult ki. Leginkább azért nem, mert a bonyolultan működő és a mindennapokban alig érzékelhető politikai intézményekkel csak meglehetősen kevesen tudtak érzelmileg azonosulni, hiányzott a személyes kötődés, a birodalom egyik népe sem volt teljesen elégedett a kiegyezéssel létrejött konstrukcióval (Hanák, 1978, Urbanitsch, 2004). Az 1867-es alkudozási folyamat az alattvalóktól távol zajlott, a végbement rendszerváltás pedig nem igényelte a közösségi élményt adó társadalmi megerősítést (például népszavazást, ünnepi tömeggyűléseket), sőt inkább tartott az efféle akcióktól. Az új politikai berendezkedés sokkal inkább az állampolgárok passzív belenyugvására épített, melyért cserébe viszonylagos biztonságot és prosperitást kínált. A polgárok számára lényegében egyedül Ferenc Józsefben testesült meg a rendszer (erre tudatosan törekedtek is). A birodalmi patriotizmust a dinasztiahűség pótolta, ugyanakkor bizonyos mértékig az uralkodó személye (1849 öröksége miatt) akadály is volt a rendszer iránti bizalom

elmélyülésének. Ráadásul, a kiegyezés megkötése az államépítő magyar nacionalizmusnak adott zöld utat. A hatalomra került magyar szabadelvűek a széles belügyi autonómiát egyre inkább az ezeréves múlttal rendelkező önálló államiság, az Ausztriától való függetlenség és a nemzetiségekkel szembeni szupremácia fikciójának a hangoztatására használták fel. Az integráció helyett tehát a különbözőség sulykolásában voltak érdekeltek, amelyhez pedig erőteljesen igénybe vették a szimbolikus politizálás eszközeit (Varga, 2017). Az osztrák elit ugyanúgy nem volt érdekelt a dualista struktúra szimbolikus megerősítésében, hiszen a politikai egyezség megkötésében lényegében nem vehetett részt, a létrejött realunió ünneplése pedig az összbirodalmi álmok végleges feladását jelentette volna.

Az 1867-ben létrejött új politikai struktúra hiányt szenvedett legitimáló szimbólumokban, mindazonáltal a Monarchia nem ezért hullott szét, hiszen ilyen helyzetében is képes volt öt évtizedig fennmaradni és hozzájárulni a régió gazdasági és kulturális fejlődéséhez. Sőt, Magyarország modern kori történelmének leghosszabb ideig fennálló alkotmányos berendezkedése jött létre a kiegyezéssel. Megítélésünk szerint azonban a dualista rendszer legitimációs problémája egyértelműen kihat a kiegyezés utókorai megítélése körüli bizonytalanságra: a 19. századi magyar politika ezen alapvetően sikereket eredményező kompromisszuma a mai napig nem vált a nemzeti emlékezet szerves részévé (Cieger, 2016).

Ugyanakkor azt is fontos hangsúlyozni, hogy míg a politikai rendszerek akár egyik napról a másikra felválthatják egymást, a közgondolkodás megváltoztatása igen lassú folyamat, ezért az évszázados bizalmatlanságok leküzdésére és az integráció elmélyítésére a dualizmus öt évtizede talán nem is volt elegendő. Már csak azért sem, mert a Monarchia politikai gépezete nem telepedett rá az állampolgárok mindennapjaira, hanem pluralisztikus berendezkedése folytán sokkal inkább egy „kulturális commonwealth”-ként (Oskar Kokoschka kifejezése) működött, amely teret biztosított az egymással is rivalizáló nemzeti mozgalmaknak.

IRODALOM

- Ábrányi K., id. (1892): *Az Orsz. M. Daláregyesület negyedszázados története 1867-től 1892-ig*. Budapest: Országos Magyar Daláregyesület
- Buzinkay G. (2004): Német Michel és Magyar Miska. Nemzeti sztereotípiák a karikatúrában. In: F. Dózsa K. (szerk.): *Az áttörés kora. Bécs és Budapest a historizmus és az avantgárd között (1873–1920)*. Budapest: BTM, 329–335.
- Cieger A. (2016): Legitimációs problémák az 1867. évi osztrák–magyar kiegyezésben. *Levéltári Közlemények*, 87, 7–23.
- Cole, L. – Unowsky, D. L. (eds.) (2007): *The Limits of Loyalty. Imperial Symbolism, Popular Allegiances, and State Patriotism in the Late Habsburg Monarchy*. New York: Berghahn Books
- Csáky M. (1999): *Az operett ideológiája és a bécsi modernség. Kultúrtörténeti tanulmány az osztrák identitásról*. Budapest: Európa Kiadó

- Deak, J. (2015): *Forging a Multinational State. State Making in Imperial Austria from the Enlightenment to the First World War*. Stanford: Stanford University Press
- Eöttevényi Nagy O. (1913): *Az osztrák közjog tanítása*. Különnyomat a *Magyar Társudományi Szemléből*. Budapest
- Hanák P. (1978): Osztrák állampatriotizmus a hódító nacionalizmus korában. *Világosság*, 19, 3, 151–157.
- Hanák P. (1988): 1898 – a nemzeti és az állampatrióta értékrend frontális ütközése a Monarchiában. In: Hanák Péter: *A kert és a műhely*. Budapest: Gondolat Kiadó, 112–129.
- Judson, P. M. (2016): *The Habsburg Empire. A New History*. Cambridge: Belknap Press
- Krasa-Florian, S. (2007): *Die Allegorie der Austria. Die Entstehung des Gesamtstaatsgedankens in der österreichisch–ungarischen Monarchie und die bildende Kunst*. Wien: Böhlau
- Landgraf I. (2005): Megtorló császár – megtévesztett király. Ferenc József alakja a magyar hagyományban. In: Gulyás J. – Tóth A. (szerk.): *Mindenes Gyűjtemény II.: Tanulmányok Küllös Imola 60. születésnapjára*. Budapest: ELTE BTK Folklore Tanszék, 127–140.
- Mazzoleni, G. (2006): *Politikai kommunikáció*. Budapest: Osiris Kiadó
- Somogyi É. (2010): A dualizmus értelmezése mint az identitásformálás eszköze. Thallóczy Lajos és Edmund Bernatzik közjogi nézetei. In: Bódy Zs. – Horváth S. – Valuch T. (szerk.): *Megtalálható-e a múlt? Tanulmányok Gyáni Gábor 60. születésnapjára*. Budapest: Argumentum Kiadó, 225–234.
- Szabó Sz. (2011): *Bosznia-Hercegovina közjogi viszonya Ausztriához és Magyarországhoz 1878 és 1918 között*. Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó
- Székely M. (2012): *Az ország tükröi. A magyar építészet és művészet szerepe a nemzeti reprezentációban az Osztrák–Magyar Monarchia korának vilákiállításain*. Budapest: CentrArt
- Szilágyi M. (2013): Amikor betelik az idő... A jövő század regénye. In: Hansági Á. – Hermann Z. (szerk.): *Jókai & Jókai. Tanulmányok*. Budapest: L'Harmattan Kiadó, 273–284.
- Unowsky, D. L. (2005): *The Pomp and Politics of Patriotism: Imperial Celebrations in Habsburg Austria, 1848–1916*. West Lafayette: Purdue University Press
- Urbanitsch, P. (2004): Pluralist Myth and Nationalist Realities: The Dynastic Myth of the Habsburg Monarchy – A Futile Exercise in the Creation of Identity? *Austrian History Yearbook*, 35, 101–141. DOI: 10.1017/S0067237800020968
- Varga B. (2017): *Árpád a város fölött. Nemzeti integráció és szimbolikus politika a 19. század végének Magyarországn*. Budapest: MTA BTK Történettudományi Intézet